

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: “İCTİMAİ ELMLƏR”

FƏNN: “Peşə etikas”

M Ü H A Z İ R Ə

Mövzu № 8. "DİO-nun etik normaları və onun əhəmiyyəti".

Tərtib etdi: “İctimai elmlər” kafedrasının
müəllimi, polis baş leytenantı

Rəhim Məcnunov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № _____ « _____ » _____ 2015-ci il.

B A K I – 2015

Mövzu № 7. "DİO-nun etik normaları və onun əhəmiyyəti".

P L A N :

Giriş:

- 1. Əxlaq normaları və onun tarixi təsnifatı.**
- 2. DİN və əxlaq.**
- 3. Etik normaların cəmiyyətdə mövcud münasibətlərin formalaşmasında və tənzimlənməsində rolu.**
- 4. Dövlət qulluqçularının eləcə də DİO əməkdaşlarının mənəviyyatının və dünyagörüşünün formalaşmasında, onların xidməti fəaliyyətində və xidmətdənkənar vaxtlarında etik normaların rolu.**

Nəticə:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. S.H.Hümbətov. V.G.Abişov. DİO-da idarəetmənin elmi-metodik və təşkilati əsasları. Bakı, 2001.səh. 8-12.
2. Sabit Vağirov. «İşguzar etika». Bakı, 2003. səh. 65-70.
3. Бархин Н.Г. Специфика искусства. М., 1984. с. 25-49.
4. Бедхлубенко С.Д. Природа искусства. М., 1982. с.18-33.
5. Бражник С.И. Искусства и его роль в эстетическом воспитании работников ОВД. М., 1985. с. 93-107.
6. Гульча А.А. Принципы эстетики. Киев, 1985. с. 11-19.
7. Еждимичев С.П. Калучин Н.И. О профессии следователя. Волгоград, 1975 г. с. 53-64.
8. Ибрагимов М.М. Профессиональная этика и эстетическая культура сотрудников ОВД. с. 84-115.
9. Ковалевский С.Н. Научные основы административного управления. М.,1982 г. с. 37-90.
- 10.Сколенский Я.И. Этика милицейской службы. М.,1980. с. 17-45.
- 11.Социальная природа искусства и его роль в формировании профессиональных сотрудников ОВД. Киев, 1990. с. 90-121.

GİRİŞ

Əxlaq normaları insanlar arasındakı münasibətlər, eləcə də insanların mənəvi həyat və fəaliyyətinin birliyidir. O, insan və cəmiyyətin ruhi inkişafdakı keyfiyyət və nailiyyətlərinin səviyyəsidir. Etik mədəniyyətin əsasını insanların maraq, tələbat, bilik və xarakterdən ibarət dəyərlər sistemi təşkil edir. Cəmiyyətin etik mədəniyyəti sosial-mədəni inkişaf və dövlət təhlükəsizliyinin mühüm şərtidir. İctimai şüur forması olan etik mədəniyyət insanların irsi keyfiyyət və tərbiyələrindən, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin maddi rifahından asılıdır.

Əxlaqın mənşəyi, mahiyyəti, kateqoriya, prinsip və qanunauyğunluqlarından xüsusi fəlsəfə elm–etika bəhs edir. Başqa sözlə, etika əxlaq haqqında elmi nəzəriyyədir.

Hazırda respublikamızda, xüsusilə əmək kollektivləri, ictimai qruplar, siyasi partiya və təşkilatlar, ailə məişət, mədəni münasibətlər, tibb və s. sahələrdə insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər çox hallarda, rəsmi, hüquqi normalarla deyil (onların rolu tam inkar edilməmək şərtilə), əsasən əxlaq normaları ilə, davranış qaydaları ilə tənzim olunur. İctimai rəy, yəni daha təsirli vasitəyə çevrilir. Ona görə də hazırda şəxsi mənəvi nümunə, nüfuz, şəxsi fəallıq, təşəbbüskarlıq, təmizlik, ləyaqət hissi, işgüzarlıq və s. kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlə cəmiyyətdə mühüm tərbiyəvi və tənzimədi vasitə kimi çıxış edir, sözlə işin uyğun gəlməməsi və mənəvi laqeydlik kimi əsas, “əxlaqı bəlaya” çevrilmiş halların aradan qaldırılmasına fəal müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, uzun tarixi bir proses keçmiş, adət ənənələrin və tarixən formalaşmış münasibətlərin nəticəsində yaranmış əxlaq normaları bugünkü günümüzdə də insanlar arasında, müxtəlif sosial qruplar arasında münasibətlərin formalaşmasında və tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Sual 1. Əxlaq normaları və onun tarixi təsnifatı

Əxlaq normaları insanlar arasındakı münasibətlər, eləcə də insanların mənəvi həyat və fəaliyyətinin birliyidir. O, insan və cəmiyyətin ruhi inkişafdakı keyfiyyət və nailiyyətlərinin səviyyəsidir. Etik mədəniyyətin əsasını insanların maraq, tələbat, bilik və xarakterdən ibarət dəyərlər sistemi təşkil edir. Cəmiyyətin etik mədəniyyəti sosial-mədəni inkişaf və dövlət təhlükəsizliyinin mühüm şərtidir. İctimai şüur forması olan etik mədəniyyət insanların irsi keyfiyyət və tərbiyələrindən, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin maddi rifahından asılıdır.

Əxlaqın mənşəyi, mahiyyəti, kateqoriya, prinsip və qanunauyğunluqlarından xüsusi fəlsəfə elm–etika bəhs edir. Başqa sözlə, etika əxlaq haqqında elmi nəzəriyyədir.

Hazırda respublikamızda, xüsusilə əmək kollektivləri, ictimai qruplar, siyasi partiya və təşkilatlar, ailə məişət, mədəni münasibətlər, tibb və s. sahələrdə insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər çox hallarda, rəsmi, hüquqi normalarla deyil (onların rolu tam inkar edilməmək şərtilə), əsasən əxlaq normaları ilə, davranış qaydaları ilə tənzim olunur. İctimai rəy, yəni daha təsirli vasitəyə çevrilir. Ona görə də hazırda şəxsi mənəvi nümunə, nüfuz, şəxsi fəallıq, təşəbbüskarlıq, təmizlik, ləyaqət hissi, işgüzarlıq və s. kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlə cəmiyyətdə mühüm tərbiyəvi və tənzimədi vasitə kimi çıxış edir, sözlə işin uyğun gəlməməsi və mənəvi laqeydlik kimi əsas, “əxlaqı bəlaya” çevrilmiş halların aradan qaldırılmasına fəal müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, uzun tarixi bir proses keçmiş, adət ənənələrin və tarixən formalaşmış münasibətlərin nəticəsində yaranmış əxlaq normaları bugünkü günümüzdə də insanlar arasında, müxtəlif sosial qruplar arasında münasibətlərin formalaşmasında və tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Dünya mədəniyyət tarixi etikanın inkişafını müəyyən edən obyektiv qanunauyğunluqların aşkar edilməsinə imkan verir. O, sübut edir ki, etik normalar uzun müddətli tarixi dövr ərzində formalaşır. Onlar insanların tarixi tələbat və həyat maraqlarını, eləcə də bir çox nəsillərin dini və dünyəvi təcrübəsini əks

etdirirş Bu təcürübə əsasında etika, nəinki mənəvi prinsipləri ümumiləşdirib sistemləşdirir, həm də onu elmi cəhətdən əsaslandırır.

Etikanın 8 kateqoriyası vardır:

1. Azadlıq və şər.

1. Xeyir və şər.

2. Əzab və mərhəmət.

3. Borc və vicdan.

Mənəvi borc əxlaq normaları ilə, vəzifə borcu isə hüquq normaları ilə tənzimlənir.

4. Şərəf və ləyaqət. Bunlar insanda tədricən yaranır. Bunlar insanın öz-özünə başqalarına verdiyi qiymətdir.

5. Ədalət. Hüquq normalarında ədalətlilik prinsipi göstərilir.

6. Həyat ideali və xoşbəxtlik. İnsanın öz həyatında seçdiyi ideal müsbət və mənfi xarakterik ola bilər. Həyat ideali insanın həyat yolunu müəyyən edir. Xoşbəxtliyi hər kəs ayrı cür başa düşür və bu insanın öz arzusuna çatmasıdır.

7. Məhəbbət ali-mənəvi dəyərdir.

Azadlığı dərk etmənin aşağıdakı formaları vardır:

- özünüdərk etmə ;
- cəmiyyəti dərk etmə;
- təbiəti dərk etmə.

Xeyir və şər meyarlarının qiymətləndirilməsi kontekstində nə etməli? sualına cavab axtararaq, bəzi nəzəriyyələr insan təbiətindən yox, əxlaqın sosial xarakterindən çıxış edirlər, digərləri isə, əxlaqın ictimai şüur forması olduğunu unudub, insan təbiətini ön plana çəkirlər. Etikanı, fərdlərin ehtiyac və tələbatları ilə, xeyirxahlığı isə insandakı harmoniya vasitəsi kimi nəzərdən keçirən Kant, mənəviyyatın qorunması üçün Allahın mövcudluğu və ruhun əbədiliyinin qəbul edilməsini zəruri hesab edirdi.

Əxlaq ictimai şüurun əsas formalarından biri kimi həm fəlsəfi, həm sosioloji, həm psixoloji, həm də pedaqoji ədəbiyyatda geniş şəkildə şərh olunur. Əxlaqın tərbiyəsi çox vaxt xalq içərisində ismətin, namusun tərbiyəsi kimi işlənsə də, istər

etnopedaqoji, istərdə də elmi-pedaqoji ədəbiyyatda əxlaq tərbiyəsi insana məxsus olan mənəvi keyfiyyətlərin və davranış normalarının məcmusu kimi səciyyələndirilir. “Əxlaq - insanın mənəvi, dərin keyfiyyətləri, cəmiyyətə və başqalarına qarşı münasibətləri müəyyən edən normaları davranış qaydalarını özündə birləşdirir”. Pedaqoji ədəbiyyatda əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin forması, kökü, zəruri şərti, nəticəsi, əksər hallarda tərkib hissələrindən biri kimi izah edilmişdir.

Elmi pedaqogikada “əxlaq tərbiyəsi” ifadəsini ilk dəfə olaraq elmi pedaqogikanın banisi sayılan böyük çex pedaqoqu Yan Amos Komenski (1592-1670) işlətmişdir. O, bir sıra əsərlərində həm “əxlaq qaydaları”, həm də “əxlaq tərbiyəsi” ifadələrini işlətmişdir. Komenskidən təxminən 400 il əvvəl şərqin böyük mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi Nasiri” də əxlaq tərbiyəsinin böyük bir sistemini vermişdir. Keçmiş SSRİ məkanında mövcud olan bütün direktiv və proqram sənədlərdə əxlaq yalnız kommunist əxlaqı kimi verilir. V.İ.Lenin kommunist əxlaqının mahiyyətini şərh edərək göstərir ki, kommunist mənəviyyatının əsası kommunizmi möhkəmlətmək və başa çatdırmaq uğrunda mübarizədən ibarətdir. Tusi pedaqogikasında başlıca amil sayılan əxlaq tərbiyəsi nəzəriyyəsini mütəfəkkir alim 3 mənbədən-özünün ailə tərbiyəsindən, Azərbaycan xalqının tərbiyə ənənələrindən və özünəqədərki nəzəriyyəçilərin tərbiyə haqqındakı fikirlərindən seçdiyi səmərəli toxumların əlaqələndirilməsi, tənqidi təhlil yolu ilə ümumiləşdirilməsi və dərin elmi süzgecdən keçirilməsi əsasında yaratmışdır. Keçmişin, öz dövrünün təlim-tərbiyə məsələləri üzrə təcrübəsini düzgün dərk etdiyindən, Nəsirəddin Tusi gələcək nəsillərin tərbiyəsinə ağıllı istiqamət vermək imkanına malik olmuşdur.

Nəsirəddin Tusi də bu yolla gedərək milli-mənəvi dəyərlərinizə və qüdrətli söz sahiblərinin fikirlərinə əsaslanaraq həm xalqımız üçün, həm də bütün dünya xalqları üçün səciyyəvi olan əxlaq tərbiyəsi sistemi yaratmışdır. N.Tusi, hər şeydən əvvəl, “əxlaq normaları” müəyyən etməyə cəhd göstərmişdir. Hansı ki, bu əxlaqi normalar uşaqların davranışının, ünsiyyətinin, insanlara, təbiətə, cəmiyyətə olan bütün münasibətlərinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Tusiyə görə insanın mənəvi ehtiyacları, mənəvi qüvvələri, kamalı, fəzilətli şərəfətli fakir, əql, şüur və iradə vasitəsilə təmin və idarə edilir. İnsanın xoşbəxlik və bədbəxtlik açarı, kamillik və naqislik sükanı onun ağıl və iradəsinin ixtiyarına verilmişdir, əgər insan düzgün, ardıcıl, məqsədəuyğun xətlə hərəkət etsə, tədricən elm, mədəniyyət, bilik və hikmətə yiyələnsə, təkamülə qadir olan fitri istedadı hədləri aşaraq, onu bir mərtəbədən başqa bir mərtəbəyə, bir dərəcədən o biri dərəcəyə yüksəldər, dübbədüz gətirib arzu elədiyi məqsədə, ali məqama çatdırar. Lakin, yaradıldığı fitri dərəcədə oturub qalsa, cilovu öz nəfsinin ixtiyarına versə, nəfsi onun aşağıya, heyvani mərtəbəyə sövq edər, yuxarıdan aşağıya yuvarladılan daş kimi az bir müddət ərzində onu rəzalət çirkabının ən dərin yerinə salar. Odur ki, deyiblər: “Nəfs elə bir şeydir ki, onu öz başına buraxsan alçaqlığa meyl göstərüb bataqlığa batan, cilovlayıb istiqamət verən, fəzilət yüksəkliyini fəth edib kamala çatar”

Filosof Aristotel özünün “Əxlaq” və “Məqulat” əsərlərində demişdir ki, pis adamlar təlim və tərbiyə əsasında yaxşılaşa bilirlər, lakin, bunun qəti və həmişə belə olacağını demək çətindir. Hər halda nəsihət, məsləhət, təlim, tərbiyə ardıcıl olsa və ədalətli tənbehlə əlaqələndirilsə, nəticəsiz qalmaz. Bəziləri var ki, çox tez tərbiyələnilər və fəzilətin təsiri dərhal, vaxt gözləmədən özünü göstərir. Elələri də var ki, onların fəzilə doğru hərəkətləri, tərbiyəyə doğru sürətləri yavaş və ləng olur.

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, əxlaq anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir. Onun mahiyyətini araşdırsaq bizi hansı sehirlilə qüvvələr qarşılayacaq. Əxlaqın mahiyyətində sadəcə insanların bir-biriləri ilə davranışlarını və bir-birilərinə bəslədikləri münasibətləri deyil, həm də bəlkə də çoxlarına hələ də bəlli olmayan məqamların olduğunu qeyd etmək vacibdir. Bunun üçün əxlaq dənizinin genologiyasını düzgün qavrayıb, dərk etmək gərəkdir. Məsələn, bunun üçün aşağıdakıları qeyd etmək doğru olardı.

Elmdə əxlaqı öyrənən elm sahəsi kimi, etika anlayışından istifadə olunur. Bu anlayışı ilk dəfə elm səviyyəsinə özünün “Böyük etika”, Nikomax etikası” və.s bu kimi etikaya dair yazdığı əsərləri ilə, antik yunan fəlsəfəsinin və elminin banilərindən hesab olunan Aristotel gətirib. Özü də, onu iki elm sahəsinin, insanın

iki fəaliyyət sahəsi olan siyasət və psixologiyanın (Aristotelə görə ruh elmi) tam mərkəzi hesab edirdi. Bu cür yanaşma əxlaqı, insanın fikirlərinin toplusu və fikirlər toplusunun nəticəsi olaraq fərdlərin, qrupların, kütlələrin, xalqların və millətlərin psixologiyalarının formalaşmasına səbəb olan əsas amillərdən biri hesab edirdi. Bu fikirlər toplusunu, başqa sözlə dəyərlər, qaydalar, normalar kimi qiymətləndirmək olar.

İnsanlararası münasibətləri, davranışları, etiket qaydalarını təkcə dini normalar nizamlamır. Bütün dinlər ideologiya olmaq etibarilə insanlar arasında mövcud münasibətlər sistemi kimi ortaya çıxan əxlaqın əsasında qurulur. Hətta daha dərinə təhlil aparsaq deyə bilərik ki, hüquq sistemi özü də, əxlaqın qanun çərçivəsinə salınmış formasıdır. Qanunlar, hüquq normaları cəmiyyətin və insanların özlərinin münasibətlərindən doğan əxlaqından irəli gəlir. Hər bir cəmiyyətin öz əxlaqı olduğu kimi, bu əxlaqa əsaslanan öz hüquq sistemi də olur. Əgər cəmiyyətin əxlaq sistemi ciddi nizam-intizamla şərtlənsə onların qanunları da bir o qədər öz dəqiqliyi ilə seçilir. Məsələn, alman sərtliyi kimi, alman hüquq sistemi də öz sərtliyi və ya dəqiqliyi ilə seçilir. İngilis əxlaq sistemi sərbəstliyə üstünlük verdiyi üçün, hüquq sistemində yer almış qanunlar da, sivil qanunlara və insanların daha azad fəaliyyətinə səbəb olur və s.

Beləliklə, əxlaq normalarının tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarına nəzər yetirdikdə görürük ki, əxlaq qaydalarının formalaşmasına bir çox amillər təsir göstərmişdir. Bura xalqların tarixi inkişaf qanunauyğunluqları, onların adət ənənələri, dinləri, sosial inkişaf xüsusiyyətləri, psixologiyaları və digər mühüm amilləri aid etmək olar.

Sual 2. Din və əxlaq

Azərbaycan Respublikası özünün dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Ali Sovetin 1991-ci il avqustun 20-də qəbul etdiyi “Dini etiqad azadlığı haqqında” yeni qanuna əsasən vətəndaşlara vicdan azadlığı verilmişdir.

1995-ci ilin noyabrında qəbul edilən müstəqil Azərbaycanın yeni konstitusiyası vicdan azadlığına tam təminat yaratdı. Müasir dövrdə mənəvi dəyərlərin yüksək qiymətləndirilməsi, bağlanmış məscidlərin açılması və yenilərinin tikilməsi, müsəlmanların Həcc ziyarətinin təmin olunması və s. ölkəmizdə vicdan azadlığının həyata keçirilməsi, ona tam təminat verilməsinin nümunəsidir.

Bütün dövrlərdə insanların mənəvi aləmi, əxlaq normaları və gerçək aləmə baxışları ilə bağlı adət və ənənələrin yaradıcısı xalq olub.

Dini şüur ictimai şüurun formalarından olmaqla, insanın onu əhatə edən təbii və sosial gerçəkiyə münasibəti, mənəvi inikasının növlərindəndir. İctimai şüurun ən qədim formalarından biri (həm də ən qədimi) olan din, uzun əsrlər boyu ümumi ictimai şüur forması olmuşdur. Tarixi-sosial şərait üzündən din ibtidai-icma, quldarlıq, xüsusilə feodalizm dövründə ictimai şüurun bütün başqa formalarını özündə birləşdirmiş, cəmiyyətin mənəvi həyatında mühüm yer tutmuşdur.

Dini şüurun başlıca ünsürü dini ideya və təsəvvürlər, onun nəzarət forması ilə dini ideologiya və ya teologiyadır (ilahiyyatdır), ilahiyyat dini təlimin əsasını təşkil edir və əsasən dini ehkamlara etiqadın sistemləşmiş nəzəri ifadəsidir.

Dini şüurun strukturuna daxil olan digər ünsür dini ayinçilik (kulst) və dini fəaliyyətdir.

Din – insanların mənəvi qidası olmaqla, onları əxlaqlı olmağa çağırır, əxlaq qayda və normalarını gözləməyi tələb edir.

Müasir elm sübut edir ki, yer üzərində din ibtidai –icma dövründə, təxminən 50-40 min il bundan əvvəl meydana çıxmışdır. Bütün bu cəhətləri nəzərə alaraq F.Engels “Anti-Dürinq” əsərində din nədir? sualına belə bir cavab vermişdir: “Hər bir din insanların gündəlik həyatında onlara hökmranlıq edən xarici qüvvələrin insanların beynindəki fantastik inikasından, yer üzərindəki qüvvələrin səma

qüvvələri şəkli olduğu inikasından başqa bir şey deyildir”. Qabaqcıl mütəfəkkirlər dini həmişə yer hadisəsi, insanların yaşayış və şüur tərzində yaranmış bir sosial-mənəvi fenomen hesab etmişlər. K.Marks dəfələrlə qeyd edirdi ki, dinin mahiyyətini dərk etmək üçün onun “yer kökləri” aydınlaşdırılmalıdır. L.Feyerbax isə qeyd edirdi ki, dini anlayışları insanlar özləri yaratmışlar, “axirət bu dünyanın əks sədasıdır”. M.F.Axundovun “İnsanlar yer üzərində yaxşı nə varsa cənnətə, pis nə varsa cəhənnəmə köşürmələr” fikri də, bu ideyalara tam uyğundur.

Dini şüurun başlıca ünsürü dini ideya və təsəvvürlər, onun nəzəri forması isə dini ideologiya və ya teologiyadır (ilahiyat). İlahiyat dini təlimin əsasını təşkil edir və əsasən dini ehkamlara etiqadın sistemləşmiş nəzəri ifadəsidir. İslam dinində dini ideya və təəvvürlərin, ilahiyatın əsasını təşkil edən etiqad ehkamları bunlardır “La ilahə-illəllah-Mühəmmədun rəsullullah” (Allahdan başqa heç bir ilahi qüvvə yoxdur, Məhəmməd isə Allahın rəsuludur elçisidir). Allah-təkdir, əbədi və hər şeyə qadirdir; Məhəmməd peyğəmbərdir, Allahın yer üzərindəki elçisidir; axirət haqdır və orada ölümlər canlandırılıb cəzalandırılacaq və ya mükafatlandırılacaqdır; Quran müqəddəsdir və Allah tərəfindən göndərilmişdir; insanın başına o işlər gəlir ki, onları Allah əvvəlcədən müəyyən etmişdir; ruha, taleyə etiqad və s. Bu etiqad ehkamları əsasında islam dini hər bir müsəlman qarşısında beş əsas vəzifə qoyur ki, onlara da dinin “beş rükünü” (əsas) deyilir. a) kəlməyi-şəhadətə etiqad və onu oxuya bilmək, yəni Allahdan başqa heç bir ilahi qüvvə yoxdur, Məhəmməd onun elçisidir kəlamına inam və oxuya bilmək bacarığı; b) namaz qılmaq; c) oruc tutmaq d) həccə ziyarətə getmək, bunun üçün müsəlmanın cismani və maddi imkanı olmalıdır. e) zəkat vermək. Zəkat dini-icmanın ehtiyaclarına sərf edilən, yoxsullara, yetimlərə və s. əl tutmaq üçün müsəlmanın əmlak və gəlirindən tutulan icbari vergidir.

Dini şüurun strukturuna daxil olan digər ünsür dini ayinçilik (kulst) və ya dini fəaliyyətdir. Məsələn, islam dinində xüsusi dini şəriət qaydaları, namaz qılmaq, oruc tutmaq, qurban kəsmək, dini dəfn mərasimləri, dini kəbin adətləri, məhərrəmlik, dini and içmək, səhər-axşam bir çox ibadət ayinləri və s. dini ayinçilik sahəsinə aiddir. Bu ayinlərin icrası, onların çoxsaylı təkrar edilməsi, dini

ideya və təsəvvürlərin genişləndirilməsi müsəlman dindarlığının zahiri əlaməti və ya təzahürü kimi çıxış edir. Dini hiss və əhval-ruhiyyələr də, dini şüurun strukturunda müəyyən yer tutur. Əbədi və anadangəlmə dini hisslər olmasa da, dinə dərinlən inam bəsləyən adamların mənəvi aləmində onlar mühüm təsir gücünə malikdir. Məsələn, dini hiss insana təsəlli verir, ilahi adətlilik haqqında təsəvvür oyadır, insanın Allah iradəsi üzrə xoşbəxtliyə çatacağına inam hissləri aşılayır.

İslam etikasına görə hər bir müsəlman öz həyatının müəllifidir. Lakin, xeyirxah bir insan olmaq üçün o, nöqsan və qüsurları ilə mübarizə apararaq, öz üzərində işləməli və özündə xeyirxah və ilahi keyfiyyətləri inkişaf etdirməlidir. Bu mübarizə və cəhdlər hər bir insan üçün zəruridir. Uca Tanrı buyurur: «Hər kəs öz əməlinin girovudur! (Hər kəs öz əməlinin əvəzini alacaqdır)». Hər bir insanın həyatındakı bu fədakarlığı nəticəsində onun mənəvi siması hasil olur. O, bütün dünya həyatı boyu özünü islah etməyə, öz daxili aləmini saflaşdırmağa və mənəvi kamilliyə yetişməyə cəhd etməlidir. Bir sözlə, xalqın aparıcı hissəsi, etnik birliyin yaratdığı əxlaq mənəvi mədəniyyəti inkişaf etdirərək onu yaşadır. Milli-mənəvi dəyərlər insan həyatına daxil olaraq fərdi mənsub olduğu xalqın ideallarına qovuşdurur. Milli-mənəvi dəyərləri xalq, cəmiyyət yaradır, şəxsiyyət isə onu mənimsəyərək formalaşır. Milli-mənəvi dəyərləri mənimsəyən insan onu özününküləşdirir.

Din və əxlaq mövzularının qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmaq, onların hər birinin müstəqil və obyektiv izahını vermək və nəhayət, onlar arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirmək nəinki din fəlsəfəsinin, hətta bir çox filosof və mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Problemin həllinə çalışan filosoflar burada bir sıra sualları cavablandırmalı olurlar:

Din və əxlaq müstəqil həqiqətlərdirmi? Onların bir-birindən asılı olduğu müəyyənləşərsə, hansı biri üstün təsir qüvvəsinə malikdir? Dindən təcrid edilmiş əxlaqi dəyərlərin insan həyatına müsbət təsiri varmı? Din meyarını nəzərə almayan əxlaq normaları nəyə əsaslanır? Sekulyar əxlaq dini əxlaqla hansı nöqtədə birləşir?

Din və əxlaq müstəqil həqiqətlər kimi təsdiqləndikdə onların müddəaları arasındakı ziddiyyət müşahidə olunurmu?

Problemin düzgün araşdırılması və düzgün qərar çıxarılması din və əxlaq anlayışlarının ayrı-ayrılıqda yetərli izahından asılıdır. Bu səbəbdən də öncə din və əxlaq məfhumlarının hansı mənə ifadə etdiyi müəyyənləşdirəcək, sonra həmin əsasla məsələlərin həllinə çalışacağıq.

Bir din həqiqətinə iki müxtəlif müstəvidə tərif verə bilərik. Onlardan biri dinin ümumi tərifini, digəri isə yalnız islam dininə aid tərifdir.

Ümumiyyətlə, din ülvü və fəvqəltəbii varlığa inam üzərində formalaşan həqiqətlər və dəyərlər toplusudur. Bu tərif hazırda bütün dünya xalqları arasında sitayiş olunan dinlərə şamil olunur. Şübhəsiz, bəzi istisnaları nəzərə almaq şərti ilə. Çünki, eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə Hindistanda meydana gəlmiş və eramızdan əvvəl III əsrdə rəsmi din kimi elan edilmiş buddizm dinində fəvqəltəbii varlığa etiqad rədd edilir və əxlaqi təkmilləşmə yolu ilə izzətlərdən azad olmaq çıxış yolu sayılır. Deməli, buddizmi nəzərə almasaq, yuxarıda verdiyimiz ümumi tərif bütün dinlərə şamil oluna bilər.

Dinin islama xas tərifini tədqiq edərkən yalnız islama aid xüsusiyyətləri, tərifini əsas götürürük. Buna baxmayaraq problemlərin izahında bəzən ümumi tərif verilmiş dinlərin materialları da müzakirə obyektinə çevrilə bilər. Nəticə etibarilə burada həm islam dini, həm də digər dinlərin müddəalarına müraciət edə bilərik. Din və əxlaq bəhsində də bu ənənəyə sadıq qalırıq. Yəni əxlaqın həm islam dini, həm də digər dinlərdəki normalarla əlaqələrini aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Əxlaq ərəb sözüdür. Ərəb dilində bu söz xülq sözünün cəm formasıdır. Lüğətdə əxlaq sözü belə izah olunur: “Əxlaq elə bir daxili xüsusiyyətdir ki, insan bununla fikirləşmədən bəzi işləri həyata keçirir. Əxlaq iki qismə bölünür: pis əxlaq, yaxşı əxlaq”. Sözü terminoloji açıqlamasında deyilir: “Əxlaq ictimai şüur formalarından biri olaraq, ictimai həyatın bütün sahələrində insanların davranışını tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirən sosial institutdur”.

İngilis dilində “ethics” sözü əxlaq mənasını ifadə edir. Qərb fəlsəfə tarixinə nəzər salarkən əxlaq və ya etikanın fəlsəfədə xüsusi bölmə kimi verildiyinə şahid

oluruq. Aristotelin “Etika” əsəri deyilənləri təsdiqləyir. Sonralar müsəlman Şərq fəlsəfəsində də əxlaq mövzusu fəlsəfənin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təqdim olunub. Hərçənd müasir dövrdə əxlaq ümumi fəlsəfədən təcrid olunub, əxlaq fəlsəfəsi adı ilə tədqiq olunub.

Əxlaq fəlsəfəsi bir çox sahələrə ayrılıb. Etika-əxlaq sahəsindəki əsas təsnifatlardan biri onun normativ və deskriptiv növlərə bölünməsidir.

Deskriptiv əxlaq cəmiyyət çərçivəsində əxlaqların, adətlərin konkret sosioloji və etik təhlilini verir, bizi insanların hansı əqidə və ənənələrlə yaşaması haqda məlumatlandırır. Filosoflar deskriptiv əxlaq növünü rədd etmirlər. Çünki onların qənaitinə görə, insanların hazırkı yaşam tərzini, cəmiyyətdaxili sosial-etik prosesləri və problemləri bilmədən və onları düzgün təhlil etmədən problemin həlli və münasibətlərin düzgün formalaşması üçün müvafiq qanunların tətbiqi mümkün deyil. Buna baxmayaraq, bir çox filosofların fikrincə, bu qəbil problemlər sosiologiya və politologiya sahələrinə aiddir. Nəticədə filosoflar normativ əxlaqa daha çox meyl göstərirlər. Bəs normativ əxlaqda məqsəd nədir? Normativ əxlaqla bağlı müzakirələrdə növbəti suallara cavab axtarılır:

İnsanlar ictimai həyatda bir-birləri ilə necə davranmalıdırlar? Yalan danışmaq olarmı? İmkansız və zəif insanlara kömək etməliyikmi? Ata-anaya hörmətsizlik etmək olarmı? Məhkəmədə yalandan şahid durmaq olarmı? İnsanlar cinsi davranışlarını hansı qaydalara uyğun tənzimləməlidirlər?

Bir sözlə, “nə yaxşıdır, nə pisdir, necə olmaq” sualları normativ əxlaq bölməsinə aiddir.

Şəxsiyyətin əxlaqının əsasını təşkil edən mənəvi dəyərlər içərisində dini normalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, digər mənəvi amillər də mövcuddur ki, onlar da əxlaqın tam şəkildə formalaşmasında mühüm rol oynayır. Mənəvi dəyərlər daha çox ictimai rəyə əsaslanan yazılmamış ünsiyyət qanunları kimi fəaliyyət göstərir. Adət və ənənə ilə əxlaq arasında bir qırılmaz bağlılıq var. Çünki hər bir ənənə müəyyən əxlaqi məna daşıyır.

Hegelə görə ictimai rəyi 3 əsas amil formalaşdırır:

1) ictimai rəyin mövcudluğu şərtləri;

- 2) ictimai rəyin obyektiv və ya məzmunu;
- 3) ictimai rəy kimi çıxış edən mühakimənin xarakteri.

İctimai rəy. Sosial biliklərin ictimai həyat problemlərinə münasibətidir ki, bu münasibətlərdə də emosiyalarda, mühakimələrdən sonra isə əməllərdə və hərəkətlərdə təzahür edir.

İctimai rəyin formalaşmasına təsir göstərən 3 əsas faktor:

1) ictimai rəyin yaranması mərhələsi və ya ictimai rəyin fərdi qrup tipinin təşəkkülü. Bu mərhələdə subyektə (xalqda) mühüm əməli əhəmiyyətə malik olan insanların mühüm maraqlarına toxunan, problem üzrə dəyərli, yəni qiymətləndirmə fikirləri ilə mübadilə etmək tələbatı yaranır;

2) ictimai rəyin bilavasitə formalaşması mərhələsi. Fərdi və qrup rəylərinin intesiv mübadiləsidir ki, onların da gedişatında kollektivin, onun əsasını isə ictimai rəy formalaşır. Yəni I mərhələnin emosional komponenti, rasionallıqla əvəz olunur;

3) ictimai rəyin fəaliyyət göstərməsi mərhələsi – rəy əksəriyyətin mühakiməsi kimi çıxış edir. İctimai rəyin məzmununun iradi komponenti dominantını təşkil edir. İctimai rəy şifahi forma davranış formasına keçir və problemə mənəvi yanaşmada, ictimai rəyin formalaşması dayanır.

İctimai rəyin funksiyaları:

1) Qiymətləndirmə funksiyası – kütləvi sosial subyektin sosial gerçəkliyin aktual probleminə “bəli” və ya “yox” formasında maraqlı-dəyərlilik münasibətini əks etdirir.

2) İdraki funksiya – ictimai rəyin sosial idrakın mənbəyi, vasitəsi və üsulu kimi çıxış etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur.

3) Adaptasiyaedici funksiya – ictimai rəyin qəbul olunması obyekt tərəfindən ona uyğunlaşdırılmasıdır.

4) Mədəniyyətin varisliyi funksiyası. İctimai rəyin, mədəniyyətin normaların dəyərləri, ənənələri, mərasimləri və digər komponentlərinin nəsildən-nəsilə ötürülməsi mexanizmlərindən biri kimi çıxış etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur.

5) Məqsədyönlülük funksiyası. İctimai rəyin siyasətin və idarəetmənin məzmun tərəfinin formalaşmasında iştirakından ibarətdir. Bu funksiya cəmiyyətin inkişaf məqsədlərinin qoyuluşunda ictimai rəyin rolunu əks etdirir.

6) İdarəetmə və ya tənzimləmə funksiyası.

7) Məsləhətvermə funksiyası.

8) Direktiv funksiya.

9) Ekspressiv funksiya.

İdarəetmə funksiyasının məzmunu sosial subyektlərə tənzimləyici təsirlərdən ibarətdir.

Bu funksiya cəmiyyətin həyatında istənilən fakt və hadisələrə müxtəlif institutlarından, onun liderlərinin hərəkətlərinə münasibətdə müəyyən mövqe tutmaq bacarığı nəzərdə tutulur (ekspressiv). Direktiv funksiya sosial həyatın amiranə xarakterə malik olan bu və ya digər problemlər üzrə qərarların qəbul edilməsindən ibarətdir.

Mənəvi dəyərlər daha çox ictimai rəyə əsaslanan yazılmamış ünsiyyət qanunları kimi fəaliyyət göstərir. Adət və ənənə ilə əxlaq arasında bir qırılmaz bağlılıq var. Çünki hər bir ənənə müəyyən əxlaqi mənə daşıyır. Onlara laqeyd qalmaq insanlar arasında münasibətlərin pozulmasına, şəxsiyyətlə kollektiv və cəmiyyət arasında ziddiyyətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Çünki milli-mənəvi dəyərlər xalqın milli ruhunu, estetik duyumunu, sənətkarlıq qüdrətini özündə yaşadır. Çeşidli folklor nümunələrimiz məhz adət və ənənələrimiz işığında intişar tapır. İndi bu mənəvi dəyərlər zəngin mədəni irs olmaqla bərabər, eyni zamanda milli özünəməxsusluğun ifadə vasitəsinə çevrilib.

Sual 3. Etik normaların cəmiyyətdə mövcud münasibətlərin formalaşmasında və tənzimlənməsində rolu.

İctimai şüur – ictimai varlığın inikasidir. Cəmiyyətin mənəvi həyatının başlıca hissəsidir. İctimai şüur-insanların əməli fəaliyyətində istinad etdikləri və rəhbər tutduqları ictimai ideya və nəzəriyyələrin, siyasi, elmi, hüquqi, fəlsəfi, dini, əxlaqi, bədii baxışların ictimai hiss, psixoloji, vərdiş və mənəvi keyfiyyətlərin məcmusudur.

Cəmiyyət 2 hissədən – maddi və mənəvi həyatdan ibarətdir. Əgər cəmiyyətdəki bütün maddi nemətlərin istehsalı prosesi, insanların əmək fəaliyyətinin maddiləşməsi sahəsi, sosial-maddi yaşayış taixi, başqa sözlə, maddi ictimai varlığı cəmiyyətin maddi həyatını təşkil edirsə mənəvi fəaliyyət dairəsi: təhsil, prşə ixtisas fəaliyyəti, elmi-texnoloji hərəkətlərin, davranışın, mənəviyyatın, dünyagörüşün ənənələrin və s. məcmusu isə mənəvi həyatı təşkil edir.

Bütün dövrlərdə insanların mənəvi aləmi, əxlaq normaları və gerçək aləmə baxışları ilə bağlı adət və ənənələrin yaradıcısı xalq olub. Aydınadır ki, bizim hər birimiz erkən yaşdan milli adət və ənənələrin əhatəsində böyüyürük.

İnsanların mənəviyyatı, əxlaqi normaları və baxışları ilə bağlı olan mütərəqqi adət və ənənələrin yaradıcısı xalqdır. Hər bir insan hələ uşaq yaşlarından milli adət və ənənələrlə qarşılaşır və bu ruhda tərbiyə alır. Hər bir yeni nəsil özündən əvvəlki nəslin mənəvi simasını əks etdirən mövcud adət və ənənələri heç də hər zaman olduğu kimi təkrar etmir. Yaşadığı dövrün, şəraitin, ictimai quruluşun tələbələrinə uyğun olaraq, onların köhnəlmiş hissələrərini atır, mütərəqqi hissələrini inkişaf etdirir, yeniləşdirir, zənginləşdirir, dövrə uyğun olaraq yeni adət və ənənələr yaranır. Adət və ənənələr daima insan münasibətlərinin tənzimləyici və istiqamətvericisi olmuşdur. Çünki adət və ənənələr hər bir insan nəslinin yaratdığı əxlaqi, mənəvi cəhətləri qoruyub yeni nəslə çatdırmaq vasitəsi kimi çıxış edir. Məhz adət və ənənələrin bu xarakterik cəhətlərinə görə sovet tərbiyə sistemində onlardan geniş tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edirdi. Sovet tədqiqatçıları haqlı olaraq qeyd edirdilər ki, «yaşlı nəsil və eyni zamanda hər bir tərbiyəçi və valideyn böyüməkdə olan gənc nəslə əxlaqi davranış qaydaları ilə adət və ənənələrlə tanış edir. İnsanlar bütün hallarda öz

sevincini, şadlıq və kədərini, nifrət və məhəbbətini, əməyə, təbiətə, ailəyə, vətənə, övlada, dosta olan insani münasibətini məhz qarşılıqlı ünsiyyət prosesində həyata keçirmişlər.

Adət və ənənə ilə əxlaq arasında möhkəm qarşılıqlı əlaqə vardır. Daha doğrusu, hər bir ənənə müəyyən əxlaqi məna daşıyır, həmin adətləri yetirməmək, onları qoruyub saxlamağı bacarmamaq ciddi narazılığa, insan münasibətlərinin kəskinləşməsinə, şəxsiyyətlə kollektiv və cəmiyyət arasında zidiyyətin meydana gəlməsinə səbəb olur. Əxlaqi adət və ənənələr, qayda və tələblər daha çox ictimai rəyə əsaslanan yazılmamaş ünsiyyət qanunları kimi fəaliyyət göstərir.

Bildiyimiz kimi adət və ənənələr uzun əsrlər boyu xalqımızın milli ruhunu, estetik duyumunu, sənətkarlıq qüdrətini özündə hişz edib saxlamışdır. Zəngin folklor nümunələrimiz məhz adət və ənənələrimiz hesabına itib-batmamış, müasir dövrümü­zə qədər gəlib çatmışdır. Onlar zəngin mədəni irs olmaqla bərabər, eyni zamanda tətbiqi kulturologiyanın ifadə vasitəsinə çevrilmişlər. Müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlərdə bu ifadə vasitələrinə çevrilmişlər. Mədəni-kütləvi tədbirlərdə bu ifadə vasitələrini emosional vasitə kimi tətbiq etməklə həm də milli xüsusiyyətlərimizi qoruyub saxlayırıq. Mədəni irsimizin böyük bir sahəsini əhatə edən folklor nümunələri mədəni fəaliyyətin səmərəli, əyləncəli keçməsi də tətbiq olunur. Həyatda qarşılaşdığımız hər bir mənəvi dəyəri öyrənir və mənimsəyirik. Beləliklə, həmin mənəvi dəyərlər dövrün, mövcud şəraitin və ictimai quruluşun ruhuna, tələblərinə uyğun cilalanır, yeni forma və məzmun alır. Eyni zamanda şəraitə uyğun mənəvi dəyərlər-adət və ənənələr yaranır. Bu müqəddəs məfhumlar həyatın bütün dövrlərində insan münasibətlərinin tən­z­imləyicisi və istiqamətvericisi olub. Çünki, insan zəkasının yaratdığı bu müqəddəs ənənələr bütün zamanlar, həm də nəsillər arasında mənəvi körpü rolunu oynayıb.

Bu gün milli adət və ənənələrimiz bədii-emosional tamaşa elementləri, musiqi, mahnı nümunələri, əyləncəli oyunlarla zəngin olmaqla yanaşı, insanların davranışlarına əsaslı təsir göstərən əxlaq normalarının da daşıyıcıları hesab olunur. Adət və ənənələr bütün mədəni tədbirlər üçün rəmzi məna kəsb edir və onlara milli

məzmun gətirir. Məsələn, Novruz bayramı ərəfəsində keçirilən bir çox mədəni tədbirlərdə səmənindən, xalqımızın qədim milli geyimlərindən və s. milli-rəmzi atributlarından geniş istifadə olunur. Xalqımızın adət və ənənələrinin milli-psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun gələn nümunələr mədəni həyatımıza tətbiq olunur.

Milli adət və ənənələrin öyrənilməsi və onların mənəvi dəyərlər sisteminə çevrilməsi həmişə aktual olub. Çünki tarixin bütün dövrlərində millətin və xalqın ictimai şüur səviyyəsini əks etdirən adət və ənənələr həm də mədəni tərəqqinin, əxlaqi xüsusiyyətlərin göstəriciləri kimi çıxış edib. Digər tərəfdən, hər bir xalqın bədii yaradıcılıq nümunələri adət və ənənələr məkanında klassikləşib və mədəni irsə çevrilib. Yeni yaranan mənəvi dəyərlər də varislik prinsiplərinə uyğun olaraq əski adət və ənənələrdən bəhrələnib.

Qeyd edək ki, müstəmləkə, əsarət həyatı yaşamış hər bir xalqın mədəniyyətində, xüsusilə milli dəyərlər sistemini özündə yaşadan adət və ənənələrdə deformasiya halları olub. Azərbaycan xalqının iki əsrədek çar Rusiyanın və sovet dövlətinin tərkibində olması bir çox milli və dini adət-ənənələrimizin təzyiqlər altında qalmasına səbəb olub. Dini bayramlarımızın gerçək həyatda keçirilməsinə qadağalar qoyulub. Amma onların bədii-emosional ifadə vasitələri xalqımızın yaddaşında yaşayıb. Azərbaycan xalqı müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Qurban, Ramazan, Novruz kimi dini və milli bayramlarımızın keçirilməsinə qadağalar da aradan qalxdı. Bu gün milli və dini adət-ənənələrimizdəki bədii-emosional cəhətlərin araşdırılmasına, onlarla əlaqədar olan folklor nümunələrinin aşkar olunmasına böyük ehtiyac duyulur. Məlumdur ki, tətbiqi incəsənətin yanaşma və dəyişmə metodlarından biri ictimai, siyasi, fəlsəfi fikri bədii hadisəyə çevirməkdir. Bunun üçün tətbiqi incəsənətin bədii-sənədli dramaturgiya janrından yaradıcı şəkildə istifadə edilir. Nəzərdə tutulan hadisələrin ideyası ssenari şəklində tapılır. Sonra həm nümayiş etdirmə, həm də teatrlaşdırma vasitəsilə reallaşdırılır. Nəticədə ünsiyyətin bədii kütləvi forması meydana çıxır.

Bədii-kütləvi işin formalarından istifadə edilərək unudulub yaddaşdan silinmiş milli adət və ənənələrimiz həmin bədii kütləvi tədbirlərin ifadə vasitələrinə çevrilir.

Xalq tərəfindən yaradılmış hər bir adət və ənənə əsrlər boyu yaşayıb. İnsanlar hər şeydən çox keçirilən mərasimlərin fəvqəltəbiiliyinə daha çox inanıblar. Adət-ənənələrdə simvolik elementlər də xüsusi yer tutub və onlar insan mənəviyyətinə çevrilən amillər kimi tərbiyə sistemində hər zaman xüsusi əhəmiyyət kəsb edib.

Əxlaqi, hər şəraitdə mütləq olub, əbədi həqiqətlərin məcmusu kimi qəbul edilən antik mütəfəkkirlər, onu insanlar ruhi və hissi həzzə olan təbii ehtiyacı (Epikur), “rifahın” yüksək ideyası (Platon), təlim və vərdişlə şərtlənən “intellekt” “iradi” və “vətəndaş xeyirxahlığı” (Aristotel) kimi nəzəriyyələrlə iradə edirdilər. Allahdan məhəbbət və ilahi iradənin üstün tutan feodalizm mütəfəkkirləri, insanı və insan kimi başlıca dəyər kimi qəbul edilir.

Əxlaq dedikdə “**moral**”, əxlaqi dəyərlər Etika (etics) və ya əxlaq fəlsəfəsi dedikdə isə, bu dəyərlər barədə söz açan elm nəzərdə tutulur.

Etika və etika nəzəriyyəsi 3 yerə bölünür:

- 1) meta etika və ya analitik etika;
- 2) normativ etika;
- 3) təsviri etika.

Azərbaycan cəmiyyətində formalaşdırılan başlıca dəyərlər:

- 1) adil olmaq;
- 2) azad fikirli olmaq;
- 3) ailə birliyinə önəm vermək;
- 4) vətənsəvərlik;
- 5) qanunlara hörmət;
- 6) tolerantlıq;
- 7) məsuliyyətlik;
- 8) çalışqanlıq;
- 9) qonaqpərvərlik;

10) yardımsevərlik.

Əxlaqi şüur - müəyyən cəmiyyətdə insanların bir-birinə, əmək kollektivinə, sinfə, dövlətə, millətə və bütövlükdə cəmiyyətlə münasibətdə əldə etdikləri davranış normaları, hərəkətlər, vərdişlər, mənəvi ideya və hissələrin xüsusi sistemi, mənəvi təcəssümüdür. Əxlaq cəmiyyətdə insanların hərəkətlərini tənzim edən burgəyaşayış normaları və davranış qaydalarının məcmusudur, mənşəcə ictimai şüurun qədim formalarından biridir.

Hüquq şüuru – cəmiyyətdə qəbul edilmiş rəsmi qanunlar və normaların mahiyyəti və həyata keçirilməsi prosesində əldə edilmiş biliklərin, təsəvvür, vərdiş və rəsmi normaların məcmusudur. Hüquq siyasətlə çox bağlıdır, siyasətin meydana çıxması ilə əlaqədar yaranmış siyasi mənafelərin müəyyən normativ aktlarla (rəsmiləşdirilməsi) reallaşdırılması məqsədinə xidmət etmişdir.

4. Dövlət qulluqçularının eləcə də DİO əməkdaşlarının mənəviyyatının və dünyagörüşünün formalaşmasında, onların xidməti fəaluyyətində və xidmətdənkənar vaxtlarında etik normaların rolu.

Etik normalar, yəni əxlaq normaları cəmiyyətin bütün sferalarında, bütün sosial qruplar arasında mövcud münasibətləri tənzimləyir, nizama salır. Bu normalar həmçinin əmək kollektivləri daxilində iş prosesi zamanı yaranan, eyni zamanda kollektiv üzvləri arasında formalaşan ictimai münasibətləri də müəyyənləşdirir və tənzimləyir. Dövlət qulluqçularının, eləcə də dövlət hakimiyyətinin mühüm strukturlarından olan daxili işlər orqanları sahəsində kollektiv daxilində və əməkdaşların iş prosesi zamanı vətəndaşlarla yaranan münasibətlərin tənzimlənməsində və etik çərçivədə cərəyan etməsində əxlaq normalarının rolu əvəzsizdir.

Dövlət qulluqçularının davranış qaydaları dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir.

Bu qanunda bir çox müddəalar vardır ki, dövlət qulluqçularının mənəvi cəhətdən formalaşmasının və onların ədalətlik, vicdan, şərəf və ləyaqət kimi mühüm mənəvi amillərə yiyələnməsinin yollarını müəyyən edir. Aşağıda qeyd etdiyimiz maddələr bu sahədə daha mühüm rol oynayır:

Maddə 4. Vicdanlı davranış.

4.1. Şəxsin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları naminə dövlət qulluqçuları öz vəzifə borcunu səmərəli yerinə yetirməyə borcludur.

4.2. Dövlət qulluqçusu bütün hallarda hər bir şəxs üçün vicdanlılıq nümunəsi olmalıdır.

Maddə 5. Peşəkarlıq və fərdi məsuliyyətin artırılması

5.1. Dövlət qulluqçusu öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş səlahiyyətlər çərçivəsində və peşəkarlıq səviyyəsində yerinə yetirməyə borcludur.

5.2. Dövlət qulluqçusu etik davranışı və öz peşəkar fəaliyyəti ilə dövlət orqanlarına, hüquqi və fiziki şəxslərin inamını artırmalı və möhkəmləndirməlidir.

Maddə 6. Loyallıq

6.1. Dövlət qulluqçusu onun xidməti vəzifəsinə aid olmadığı hallarda, dövlət orqanlarının, onların rəhbərlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar (qanunsuz fəaliyyət istisna olmaqla) tənqidi ictimai mülahizələrdən, çıxışlardan və onların fəaliyyətinə ictimai qiymət verilməsindən çəkinməlidir. Bu qayda dövlət qulluqçusunun elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlı çıxışlarına və ya elmi yazılarına şamil olunmur.

6.2. Dövlət qulluqçusu dövlət qulluğu ilə bağlı vəzifələrin icrası ilə bir araya sığmayan və onun adına xələl gətirə biləcək, habelə dövlət orqanının nüfuzunu aşağı sala biləcək hərəkətlərə yol verməməlidir.

6.3. Dövlət qulluqçusu dövlət orqanı tərəfindən açıq çıxışlarla bağlı müəyyən olunmuş qaydalara əməl etməlidir.

6.4. Dövlət qulluqçusu qanunvericilikdə dövlət qulluğu ilə bağlı nəzərdə tutulmuş məhdudiyyətlərə əməl etməlidir.

Maddə 7. İctimai etimad

7.1. Dövlət qulluqçusu Azərbaycan Respublikasının, dövlət orqanının və dövlət qulluğunun nüfuzunu möhkəmləndirməyə, öz adını və şərəfini uca tutmağa borcludur.

7.2. Dövlət qulluqçusu etik davranış qaydalarının onun tərəfindən pozulması nəticələrini aradan qaldırmağa, o cümlədən ictimai etimadın bərpası üçün tədbirlər görməyə borcludur.

7.3. Dövlət qulluqçusu dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyəti barədə ictimaiyyəti məlumatlandıran kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada doğru (dürüst) məlumatlar almasına köməklik göstərməlidir.

Maddə 8. İnsanların hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarına, şərəf və ləyaqətinə və işgüzar nüfuzuna hörmət. Hüquqi şəxslərin işgüzar nüfuzuna hörmət

8.1. Dövlət qulluqçularının fəaliyyəti insanların hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarının təmin olunmasına, qorunmasına və müdafiəsinə xidmət etməlidir.

8.2. Dövlət qulluqçusu insanların hüquq və azadlıqlarını, qanuni maraqlarını pozan, onların şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyə biləcək qərarlara və hərəkətlərə (və ya hərəkətsizliyə) yol verməməlidir.

8.3. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, dövlət qulluqçusu xidməti vəzifələrinin icrası ilə bağlı fiziki şəxslərin, habelə digər dövlət qulluqçularının şəxsi həyatı, şərəf və ləyaqəti barədə ona məlum olmuş məlumatların konfidensiallığını təmin etməlidir.

8.4. Dövlət qulluqçusu hüquqi şəxslərin işgüzar nüfuzuna hörmətlə yanaşmalı və onların işgüzar nüfuzunu ləkələyə biləcək hərəkətlərə (və ya hərəkətsizliyə) yol verməməlidir.

Maddə 9. Mədəni davranış

Dövlət qulluqçusu bütün şəxslərə, o cümlədən birbaşa və yuxarı rəhbəri ilə və ya tabeliyində olan şəxslərə münasibətdə nəzakətli, xeyirxah, diqqətli və səbirli olmalıdır.

Gördüyümüz kimi dövlət qulluqçusu adını daşıyan və bu şərəfli ada layiq görülən istənilən bir şəxs ona göstərilən etimadı ləyaqətlə daşmalıdır.

DİO əməkdaşlarının etik davranışı isə «DİO əməkdaşlarının Etik Davranış Kodeksi» vasitəsi ilə tənzimlənir. Davranış kodeksi Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin 8 aprel 2005-ci il tarixli 130 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. Öz gündəlik fəaliyyətində insanlarla bilavasitə təmasda və ünsiyyətdə olan polis əməkdaşlarının neçə məsuliyyətli bir vəzifənin daşıyıcıları olduqları aydın görünür. Sözsüz ki, polis adı əməkdaş deyildir. O ilk növbədə dövlət qulluqçusudur.

Azərbaycan Respublikasının «Polis haqqında» Qanununda göstərilir: «Polis əməkdaşı vəzifəsinin icrasına başlamazdan əvvəl təntənəli şəraitdə, şəxsi heyətin yığılmasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı önündə and içir. Etik davranış kodeksində polis əməkdaşının vəzifələri nəzəri cəhətdən tam təhlil olunub. Hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti dövlətin mühüm sahələrindən biri kimi kodeksdə öz əksini tapır. Kodeksdə göstərilir ki, DİO əməkdaşlarının fəaliyyətinin əsasını, insanlarla ünsiyyət yaratmaq, onların inam və etibarını qazanmaqdan ibarətdir. Etik davranış kodeksində təsdiq olunmuşdur ki, kodeksin müddəaların mənimsənilməsi hər bir polis əməkdaşının mühüm vəzifəsidir. DİO-ya qəbul zamanı hərəkətlərinə Kodeksin tələb və prinsiplərinə uyuşmayan hallar aşkarlanan namizədin qəbulu rədd edilir. Polis etikasının incəlikləri Davranış Kodeksinin 22 müddəasında bütün təfərrüatı ilə ifadə edilmişdir.

Polis cəmiyyətin həyatında elə bir peşənin təmsilçisidir ki, onun hər bir hərəkəti, yerışı, duruşu, mimikası, geyimi diqqəti çəkir. Polis əməkdaşı fiziki, həm də zahiri görkəminə görə seçilməli, qamətli, çevik, cəld hərəkət etməlidir. Odur ki, o xidməti geyim formasına diqqət yetirməli, onu təmiz və səliqəli saxlamalıdır. Paqon və digər fərqlənmə nişanlarının səliqəli olmasına ciddi fikir verməlidir. Xidməti formada olarkən vəzifəsinin yol verdiyi qədər hərəkətlər etməli, saqqız çeynəməməli, tum çırtdlamamalı və siqaret çəkməməlidir. Digər əməkdaşlarla qarşılaşarkən hərbi qaydada salamlaşmalıdır. Polis əməkdaşının xarici görkəmi başdan ayağadək nümunəvi olmalıdır.

Davranış Kodeksində həmçinin polis əməkdaşının daşılmalı olduğu mənəvi keyfiyyətlər: vətənpərvərlik, xidməti borc, sədaqət, yoldaşlıq, ailə münasibətlərində və cəmiyyətdə nümunəvi olmaq və s. məsələlər müəyyən maddələrdə konkret olaraq öz əksini tapmışdır:

MADDƏ1.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, cəmiyyətdə qəbul olunmuş norma və qaydalara tam şəkildə əməl etməli, bu işdə digər şəxslərə nümunə olmalıdır.

MADDƏ2.

Anda, xidməti və vətəndaşlıq borcuna sadıq olmalı, vətəndaşların həyat və sağlamlığının, hüquq və azadlıqlarının, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarının hüquqazidd qəsdlərdən qorunmasına görə öz şəxsi məsuliyyətini hiss etməlidir. Daim yadda saxlamalıdır ki, hətta bir əməkdaşın Andını pozması, xidməti borcunu yerinə yetirməməsi və nalayiq hərəkətə yol verməsi, bir çox əməkdaşın fədakar əməyi və nümunəvi xidməti hesabına əldə olunmuş uğurlara və nüfuza kölgə sala bilər.

MADDƏ3.

Dövlət hakimiyyəti nümayəndəsi olaraq sağlam düşüncəyə və aydın mövqeyə malik olmalı, insanlara ədalətli, humanist, alicənab və mədəni münasibət bəsləməli, hər kəsi hüquqa zidd əməllərdən və zorakılıqdan müdafiə etməli, ekstremal şəraitdə köməyə ehtiyacı olanları, xüsusilə qadın və uşaqları, qoca, xəstə və əlilləri köməksiz qoymamalıdır. Vətəndaşlarla ünsiyyətdə diqqətli və nəzakətli

olmalı, bunu zəiflik əlaməti deyil, əksinə, qanunun gücünə arxalanan haqq və ədalətin təzahürü kimi qəbul etməlidir.

MADDƏ5.

Xidməti borcun yerinə yetirilməsi zamanı cəsur, qorxmaz və qətiyyətli olmalı, eyni zamanda, cinayət və digər hüquqazidd əməllərin qarşısını alarkən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, başqalarının həyat və sağlamlığını təhlükə altında qoymamalıdır.

MADDƏ10.

Azərbaycan Respublikası daxili işlər orqanlarında mövcud olan vətənpərvərlik, yoldaşlıq və qarşılıqlı yardım, cəsurluq və təmənnəsizlik, alicənablıq və fədakarlıq, xidməti borca sədaqət və peşəkarlıq, xeyirxahlıq və veteranlara hörmət ənənələrini qorunmalı və inkişaf etdirməlidir.

MADDƏ11.

Sağlam həyat tərzi keçirməli, həkim təyinatı istisna olmaqla, sərbəst dövriyyəsi qadağan edilmiş və ya məhdudlaşdırılmış narkotik vasitələr və psixotrop maddələr qəbul etməməli, xidmət vaxtı, habelə xidmətdə olmadığı hallarda belə, xidməti geyim formasında olarkən spirtli içkilər içməməli, onları xidmət yerinə gətirməməlidir. Xidmətdən kənar vaxtlarda spirtli içkilər qəbul edərkən özünü idarə etməyi bacarmalı, həddini bilməli, şərəf və ləyaqəti alçaldan, eləcə də ertəsi gün xidməti vəzifələrin layiqinə yerinə yetirilməsinə mane ola biləcək dərəcədə spirtli içkilər qəbul etməməli, xidmətə gələrkən alkoqolun təsirindən tam azad olmalıdır.

MADDƏ12.

Cəmiyyətdə qəbul olunmuş ailə-məişət normalarına riayət etməli, ailəsinin, o cümlədən, uşaqlarının və valideynlərinin qayğısına qalmalı, nigahda sədaqətli olmalı, qadın-kişi münasibətlərində riyakarlığa və pozğunluğa yol verməməli, başqalarını da buna sövq etməməlidir.

MADDƏ16.

Özünə və həmkarlarına qarşı tələbkar olmalı, Davranış Kodeksində müəyyən olunmuş qaydaların daxili işlər orqanlarının hər hansı əməkdaşı tərəfindən

pozulması halları ilə rastlaşdıqda, onların aradan qaldırılması üçün tədbir görməli, zərurət yarandıqda bu haqda aidiyyəti üzrə məlumat verməlidir.

MADDƏ21.

Xidmətdə və həyatda təvazökar olmalı, vəzifə üzrə irəli çəkilməsi, mükafatlandırılması, imtiyazların əldə edilməsi üçün müəyyən olunmuş qaydalara zidd yollar axtarmamalı, kənar vasitəçilərin bu məsələyə müdaxiləsini qətiyyətlə rədd etməlidir.

Etik Davranış Kodeksindən yuxarıda qeyd etdiyimiz maddələr polis əməkdaşı necə olmalıdır sualını tam şəkildə cavablandırır və istənilən bir əməkdaş göstərdiyimiz müddəaları əsas tutmaqla etik normaları həm xidməti, həm də xidmətdənkənar fəaliyyətində daim gözləməli, bu prinsiplərə sözsüz əməl etməli və hər sahədə nümunəvi olmalıdır.

Etik mədəniyyət şüur və bilik, mövcud olanlar haqqında təsəvvürlər, dəyərlər sistemi, əxlaqi davranış və münasibətlər, eləcə də insanların mənəvi həyat və fəaliyyətinin birliyidir. O, insan və cəmiyyətin ruhi inkişafdakı keyfiyyət və nailiyyətlərinin səviyyəsidir. Etik mədəniyyətin əsasını insanların maraq, tələbat, bilik və xarakterdən ibarət dəyərlər sistemi təşkil edir.

Tarixi inkişafın qanunauyğun nəticəsi olaraq yaranmış və inkişaf etmiş etik normalar cəmiyyətdə müxtəlif sosial qruplar arasında olan iqtisadi, siyasi, mədəni, hüquqi, psixoloji, mədəni və s. münasibətlərin tənzimlənməsində böyük rol oynayır. Etik normaların özünün formalaşmasında müxtəlif amillərin mühüm rolu vardır. Onlardan mənəvi amilləri xüsusilə qeyd edə bilərik. Mənəvi amillər maddi amillərlə düz mütənasiblik təşkil etməklə əxlaq normalarını formalaşdırır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, din də əxlaq normalarının yaranmasına və daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Tarixən hüquq normaları ilə yanaşı dini amil də cəmiyyətdə yaranan münasibətlərin tənzimlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Beləliklə, əxlaq normaları tarixi inkişafın qanunauyğun nəticəsi kimi meydana çıxmış və bütün dövrlərdə daha da inkişaf etmiş, zənginləşmiş və

cəmiyyətin bütünlükdə formalaşmasında, onun müəyyən mənada simasının müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır.

NƏTİCƏ

Etik mədəniyyət şüur və bilik, məvcud olanlar haqda təsəvvürlər, dəyərlər sistemi, əxlaqi davranış və münasibətlər, eləcə də insanların mənəvi həyat və fəaliyyətinin birliyidir. O, insan və cəmiyyətin ruhi inkişafdakı keyfiyyət və nailiyyətlərinin səviyyəsidir. Etik mədəniyyətin əsasını insanların maraq, tələbat, bilik və xarakterdən ibarət dəyərlər sistemi təşkil edir.

Tarixi inkişafın qanunauyğun nəticəsi olaraq yaranmış və inkişaf etmiş etik normalar cəmiyyətdə müxtəlif sosial qruplar arasında olan iqtisadi, siyasi, mədəni, hüquqi, psixoloji, mədəni və s. münasibətlərin tənzimlənməsində böyük rol oynayır. Etik normaların özünün formalaşmasında müxtəlif amillərin mühüm rolu vardır. Onlardan mənəvi amilləri xüsusilə qeyd edə bilərik. Mənəvi amillər maddi amillərlə düz mütənasiblik təşkil etməklə əxlaq normalarını formalaşdırır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, din də əxlaq normalarının yaranmasına və daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Tarixən hüquq normaları ilə yanaşı dini amil də cəmiyyətdə yaranan münasibətlərin tənzimlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Beləliklə, əxlaq normaları tarixi inkişafın qanunauyğun nəticəsi kimi meydana çıxmış və bütün dövrlərdə daha da inkişaf etmiş, zənginləşmiş və cəmiyyətin bütünlükdə formalaşmasında, onun müəyyən mənada simasının müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır.